

ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ПОЛІЕТНІЧНОМУ УЧНІВСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Статтю присвячено аналізу особливостей виховання толерантності у поліетнічному учнівському середовищі. Толерантність розглядається з позицій міждисциплінарного підходу.

The article is dedicated to the analysis of tolerance education peculiarities in polyethnic pupils' environment. Tolerance is considered from the viewpoint of interdisciplinary approach.

Постановка проблеми. За умов глобалізації, посилення ролі етнічності, трансформації системи цінностей виховання толерантності підростаючого покоління, формування „менталітету толерантності” [2: 8] набуває якості стратегічного завдання освіти у XXI столітті. Ю.Терещенко виокремлює толерантність як „розвинуту спроможність людини приборкувати недоброзичливість у своєму ставленні до інших” серед якостей особистості, які вірогідно будуть цінуватися цивілізацією завтрашнього дня [18: 216]. Але, як свідчить аналіз виховної практики, загальноосвітні школи ще не визначають толерантність серед пріоритетних завдань, що породжує певне протиріччя між потребами суспільства в толерантній особистості та реальними можливостями закладів освіти реалізувати це завдання. Незважаючи на своєрідне запізнення у процесі узгодження сучасного рівня розвитку суспільної свідомості та навчально-виховної практики, коли суспільство відчуває зміну цінностей, а система виховання не встигає відобразити цей факт зміною цілей виховання, педагогічна теорія й практика вже знаходиться в активному пошуку найефективніших шляхів реалізації виховання толерантної особистості, про що свідчить наявність значної кількості досліджень з цієї проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про необхідність міждисциплінарного підходу до розуміння багатоаспектного феномену толерантності, який, на думку О.Асмолова, можна характеризувати за еволюційно-біологічним, політичним, етичним, психологічним та педагогічним напрямками [1: 6]. Крім цілої низки напрямів дослідження толерантності існує багато інтерпретацій самого терміну, що варіюються, за В.Лекторським, від байдужості до існування різних поглядів і практик до критичного діалогу між представниками різних національностей, культур, цивілізацій [10: 46-54]. У свою чергу педагогіка у процесі теоретичного осмислення проблеми толерантності звертається передусім до доробку соціальної філософії (В.Лекторський, Л.Скворцов, В.Шалін), філософії освіти (Б.Гершунський, Ю.Терещенко), психології (Г.Солдатова, О.Швачко). При філософсько-соціологічному підході толерантність розуміється як соціальне явище, обумовлене певними соціально-економічними і політичними відносинами, традиціями міжетнічного спілкування, рівнем політичної і гуманітарної культури суспільства, тобто толерантність є різновидом взаємодії та взаємовідносин у неоднорідному соціумі між різними сторонами (індивідами, соціальними групами), за яких сторони виявляють сприйняття і терпіння щодо різниці у поглядах, уявленнях, позиціях та діях” [12: 352]. За висловленням В.Шаліна, своє предметне вираження толерантність знаходить у різних соціальних практиках, де вона виконує функцію регулятора людської життєдіяльності, виступаючи культурною нормою й моральною цінністю [20]. При психологічному підході до проблеми толерантності вивчаються структура сприйняття, соціальна дистанція, упередженість та інші психологічні фактори у міжособистісному та міжгруповому спілкуванні представників різних етнокультурних груп. На думку Г.Солдатової, толерантність є інтегральною характеристикою індивіда, що визначає його здатність у проблемних та кризових ситуаціях активно взаємодіяти з оточуючим середовищем з метою відновлення власної нервово-психічної рівноваги, успішної адаптації, запобігання

конфронтації та розвитку позитивних взаємовідносин із середовищем, з урахуванням чого головним завданням практичної діяльності психолога є формування толерантності в межах усього діапазону психологічної стійкості, починаючи від нервово-психічної й закінчуючи стійкістю до етнокультурних, соціальних, світоглядних та інших розходжень [16].

Як педагогічна категорія толерантність розглядається у контексті виховання дружби народів та культури міжнародного спілкування у полікультурному соціумі (З.Гасанов О.Грива, В.Заслуженюк, В.Кукушин, В.Присакар), причому виділяються різні види толерантності залежно від її спрямованості. Наприклад, В.Заслуженюк та В.Присакар присвячують свої дослідження вихованню міжетнічної толерантності [6], [13], В.Кукушин вважає доцільним виокремлювати міжрасову, міжнародну (міжетнічну), міжрелігійну (міжконфесійну) толерантність [9], Д.Зинов'єв у свою чергу пропонує розглядати явище терпимості до різних проявів людської життєдіяльності у комплексі усіх її різновидів, використовуючи термін соціокультурна толерантність, яка є моральною якістю особистості, що характеризує терпиме ставлення до інших людей, незалежно від їх етнічної, національної або культурної приналежності, та виражається у прагненні досягти взаємоповаги, порозуміння й узгодження різнорідних інтересів і точок зору без застосування тиску методами роз'яснення й переконання [7].

За умов існування багатьох концепцій розуміння сутності явища толерантності актуальним залишається з'ясування особливостей виховання толерантності у поліетнічному учнівському середовищі як педагогічної проблеми, що є *метою цієї статті*. Досягнення цієї мети вимагає вирішення таких *завдань*:

- проаналізувати особливості поліетнічного учнівського середовища з точки зору його конфліктогенного потенціалу;
- визначити складові виховання толерантності як якості особистості у поліетнічному учнівському середовищі.

Виклад основного матеріалу. За етнічним складом свого населення Україна відноситься до числа поліетнічних країн, на території якої мешкають представники понад 120 етносів, які мають офіційний статус національної (етнічної) меншини, що зафіксовано юридично в Конституції та законах [14]. Зокрема відповідно до Конституції України, всі громадяни України незалежно від їхньої національної належності, віросповідання, походження, місця проживання, політичних переконань, культурної і мовної самоідентифікації складають український народ, причому держава сприяє консолідації та розвитку української поліетнічної та полікультурної нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин, що є громадянами України. Законодавство України містить норми щодо захисту громадян від дискримінації за національною чи релігійною ознакою: проголошується неприпустимість расизму, ксенофобії, антисемітизму; міжнародна, міжетнічна, міжконфесійна ворожнеча, ненависть вважаються порушенням прав і свобод людини, посяганням на її честь і гідність.

Державна політика у сфері міжнародних відносин базується на принципі етнокультурного плюралізму, який у концентрованому вигляді можна виразити формулою „єдність у багатоманітності” [11: 54]. Закон „Про національні меншини в Україні”, ряд інших законодавчих актів закладають правову базу для задоволення специфічних мовних та культурних потреб і запитів представників різних етнічних груп. На законодавчому рівні етнічним меншинам гарантується право на національно-культурну автономію: користування й навчання рідною мовою чи її вивчення в учбових закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій; сповідання своєї релігії; створення національних культурних і навчальних закладів. Отже, політика держави у сфері освіти спрямована на збереження етнічного різноманіття населення країни, причому наголошується на необхідності дотримуватися в організації та реалізації навчально-виховного процесу принципу етнізації, що має сприяти збереженню культур різних етносів та розвитку гармонійних міжетнічних відносин у суспільстві.

У той же час, незважаючи на досить виважену політику держави у сфері національних відносин та відсутність відкритої конфронтації між представниками різних етнокультур на території країни, українське поліетнічне суспільство містить у собі прихований конфліктогенний потенціал, що, на думку В.Свтуха, є природним наслідком поліетнічного складу населення, оскільки сам факт етнічної різноманітності, своєрідної мозаїчності об'єктивно закладає конфлікт [5]. Незважаючи на дію процесів асиміляції, які допомагають представникам різних етнокультурних традицій пристосовуватися один до одного та уникати конфліктів, поліетнічне суспільство будь-якого масштабу не слід розглядати як „плавильний казан”, у якому всі етноси „переплавляються” в один. Людина в більшості випадків зберігає приналежність до рідної культури, культури власного етносу, хоча й може поєднувати в собі риси декількох культур або мати розмити, нечітку етнічну ідентичність. Як зазначає Т.Стефаненко, саме у поліетнічному середовищі в особистості є більше підстав відчувати свою етнічну приналежність. Так, наприклад, людина, що мешкає у поліетнічному мегаполісі, гостріше усвідомлює власну етнічну ідентичність, ніж людина з моноетнічної провінції [17: 254].

Етнічний конфлікт має специфічні риси, що обумовлюються особливостями такого явища, яким є етнос. За одним із визначень сутності цього поняття, етнос є „сталим колективом людей, який склався в результаті природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки”, причому етнічні структури виконують важливу компенсаторну функцію у свідомості особистості, за допомогою якої людина відшкодовує ті втрати у сфері особистісно-психологічного комфорту, які створюються в результаті виконання анонімно-казенних, формальних соціальних ролей, доповнює нестачу позитивних людських почуттів, відновляє стан соціального комфорту [11: 41]. Особливості етнічної самосвідомості, основною рисою якої є протиставлення „ми-вони”, закладають потенціал соціального конфлікту на етнічному підґрунті. На думку авторів „Етнічного довідника”, для етнічної самосвідомості характерна наявність глибинних архаїчних прошарків, що в ситуаціях конфлікту можуть надавати вчинкам його учасників ірраціональних, неконтрольованих за засобами і напрямками рис. Вірогідність етнічних конфліктів залежить від багатьох чинників, серед яких особливу увагу привертають рівень соціально-економічного розвитку суспільства; забезпечення рівноправ'я всіх етнічних меншин на усіх рівнях суспільно-політичного й економічного життя країни; рівень освіти, оскільки етнічні почуття виявляються найгостріше у тих, хто має невисокий рівень освіти [4: 132]. Отже, за умов поліетнічності населення взагалі та учнівських колективів зокрема виховання толерантності набуває особливого значення, оскільки саме толерантність має сприяти гармонізації ситуації відносин між представниками різних етнокультурних спільнот. Як зазначає Л.Скворцов, толерантність є найважливішою умовою знаходження компромісів, подолання конфліктів, в той час як нетерпимість веде людство до братської могили. На його думку, толерантність як тип індивідуальних і суспільних відносин до соціальних і культурних розходжень, як терпимість до чужих думок, вірувань і форм поведінки можна розглядати в якості одного з фундаментальних ознак цивілізованості, рівня політичної культури [15].

Отже, система виховання має сприяти гармонізації міжетнічних відносин у суспільстві завдяки вихованню толерантної особистості, але сучасні соціально-педагогічні реалії свідчать про наявність невирішених проблем у цій сфері. Наприклад, зміст навчання й виховання сучасних закладів освіти не завжди відповідає вимогам формування толерантності школярів. Аналізуючи зміст навчально-виховного процесу, О.Кресін зазначає, що сучасні шкільні підручники не сприяють формуванню толерантного ставлення до інших народів, навіть до таких, що мешкають на території України вже багато століть, що призводить до формування так званої латентної нетолерантності, прояви якої можна помітити в існуванні стереотипів та упереджень стосовно представників інших етнокультурних груп. Він вважає, що історична література і новітні підручники з літератури містять у собі етноцентричний, а власне, україноцентричний, дискурс. Іншу концепцію, яка теж відображається в українських

шкільних підручниках, О.Кресін характеризує як цивілізаційний та релігійний шовінізм, оскільки історія України вивчається в контексті історії західної цивілізації й православної культури, в той час як ігнорується історія українських католиків та мусульман. Таким чином, шкільні підручники виховують певні негативні риси в молодого покоління, такі як регіоналізм, відчуття непричетності до загальноукраїнського процесу цілого ряду регіонів, ксенофобію і нетерпимість до неукраїнського населення. Вихід із цієї ситуації О.Кресін вбачає у відмовленні від етнічного історієписання, синхронному дослідженні історичного процесу в різних народів [8]. Зміст виховання також потребує певного оновлення на принципах плюралізму та діалогу культур.

Наведене вище дозволяє стверджувати, що виховання толерантності є стратегічним завданням сучасної освіти. Завдяки посиленню міграційних процесів сучасна людина має бути готовою до активної та продуктивної взаємодії з представниками інших культур, традицій, вірувань, необхідною умовою для чого стає толерантність як на рівні міжособистісного, так і міжгрупового та колективного спілкування у поліетнічному та полікультурному соціумі.

Толерантна особистість має володіти цілим комплексом знань та вмінь, які набуваються лише завдяки цілеспрямованій роботі з боку вихователів, оскільки стихійні впливи середовища можуть призвести до формування інтолерантної особистості, що проявляється у проявах етноцентризму, націоналізму, ксенофобії. Тому цілеспрямоване виховання толерантності в учнів загальноосвітніх шкіл В.Присакар розглядає як „процес соціалізації особистості, організація якого покликана систематизувати й упорядкувати вплив на школярів етносоціального середовища, сформувати у них власний позитивний досвід міжетнічних взаємин, нейтралізувати негативні впливи у таких стосунках [13: 144].

У виховному процесі толерантність – це, передусім, мета й очікуваний результат виховання, що супроводжується формуванням певних світоглядних ціннісних позицій, емоційної сфери, соціальних установок, умінь та навичок поведінки. Аналізуючи комплекс завдань з виховання толерантності у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи, В.Присакар пропонує триєдину систему, до складу якої входять „нагромадження позитивних інформаційно-теоретичних знань про свій народ та інші етноси; виховання позитивних емоційно-чуттєвих уявлень щодо відношення до свого та інших народів; формування толерантних світоглядних установок і орієнтацій щодо ставлення до представників інших народів та етнічних груп” [13: 144]. Отже, виховання толерантності торкається як сфери свідомості та почуттів, так і проявів діяльності й поведінки особистості. Оволодіння знаннями з історії та культури етносів, що мешкають як в Україні взагалі, так і на території окремих її регіонів передбачає здобуття основ етнологічних та культурологічних знань про різні національності, їхні етнопсихологічні та культурні відмінності; формування усвідомлення єдиної історичної долі усіх народів, що складають населення України, та їхньої спільної відповідальності за долю Батьківщини; формування розуміння необхідності діалогу культур для збагачення та розвитку кожної етнічної культури; вивчення та критична оцінка як позитивного, так і негативного історичного й сучасного досвіду взаємодії різних народів (наприклад, з’ясування причин та аналіз наслідків війн та конфліктів на етнополітичному ґрунті). На емоційному рівні вихованню толерантності сприятимуть формування позитивного ставлення до етнокультурних відмінностей різних народів; запобігання та ліквідація негативних емоцій по відношенню до різних етносів, що навіть за умов безконфліктного співіснування різних етносів можуть проявлятися як стереотипи та упередження. Виховання толерантної поведінки забезпечується комплексом заходів та окремих методик, метою яких є формування культури міжнаціонального спілкування у повсякденному житті та залучення вихованців до участі у різноманітних видах діяльності етнокультурного змісту, а саме фольклорних фестивалів, національних святкуваннях, історико-культурних та етнографічних екскурсій, зустрічах із видатними представниками різних народів тощо.

З іншого боку, толерантність у процесі виховання розглядається як якість особистості, тобто сукупність стійких потреб і способів їхньої реалізації, які формуються в людини у процесі колективної й індивідуальної діяльності. За визначенням авторів „Філософського енциклопедичного словника”, толерантність є терпимістю до іншого роду поглядів, звичок, традицій, особливо стосовно особливостей різних народів, націй і релігій. Вона є ознакою впевненості в собі й свідомості надійності своїх власних позицій, ознакою відкритої для всіх ідейної течії, що не боїться порівняння з іншими точками зору й не уникає духовної конкуренції [19: 457]. На думку О.Гриви, толерантність як особистісна якість містить у своєму складі певні компоненти, а саме когнітивний (знання історії і культури різних етносів, основи релігійних знань), аксіологічний (цінність особистості, соціальна відповідальність, подолання стереотипів), інструментальний (вміння спілкуватися з представниками інших культур, діяти в умовах полікультурного світу, полікультурно мислити, здійснювати саморегуляцію), якісний (терпіння, відсутність тривожності, емпатія, соціальна гнучкість, соціальна перцепція, емоційна стабільність, самостійність) [3: 16]. Таким чином, ідеальною толерантною особистістю є соціально-активна людина, в основі якої закладені найважливіші моральні принципи людських відносин, це людина, що активно й гармонійно взаємодіє з оточуючим поліетнічним та полікультурним соціальним середовищем на засадах плюралізму, свободи, діалогу культур.

Вихованню толерантної особистості мають сприяти особливим чином організоване навчання й виховання. Зміст навчально-виховної роботи має бути оновлений на засадах етнокультурного плюралізму та діалогу культур. До змісту предметів гуманітарного циклу необхідно включати інформацію про різні етнокультури, їхню історію та видатних представників. До інших педагогічних умов виховання толерантної особистості в умовах поліетнічності належать вивчення та актуалізація у навчально-виховному процесі етнопсихологічних особливостей вихованців, їхніх етнічних інтересів та цінностей; використанні виховного потенціалу поліетнічного учнівського середовища; розробка та впровадження технології виховання толерантності.

Дослідження особливостей виховання толерантності в поліетнічному учнівському середовищі дозволяє зробити такі *висновки*.

Поліетнічне середовище будь-якого масштабу закладає об'єктивні умови для виникнення конфлікту, що пояснюється особливостями феномену етносу. Зустріч різних систем цінностей, менталітетів та культурних традицій не завжди проходить гармонійно та на сприятливих для всіх учасників взаємодії умовах. Виховання толерантності у поліетнічному суспільстві стає важливим завданням запобігання конфліктів та сприянні продуктивної взаємодії та розвитку представників усіх етнокультурних груп.

Актуальність виховання толерантності у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл пояснюється необхідністю вирішення протиріччя між суспільним замовленням та можливостями учбових закладів. Під час педагогізації поняття толерантності, теорія та методика виховання звертається до міждисциплінарного підходу, вивчаючи доробок суміжних галузей науки. Толерантність розглядається як світоглядна позиція, моральна цінність та особистісна якість, що характеризується комплексом психологічних характеристик.

Стаття не вичерпує усіх аспектів, пов'язаних із предметом дослідження, та відкриває можливості подальших пошуків у напрямі розробки та апробації технології виховання толерантності, психолого-педагогічної підготовки вчителя до виховання толерантності в умовах поліетнічного учнівського середовища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии – к реальности // На пути к толерантному сознанию. – М.: Смысл, 2000. – 255с.
2. Гершунский Б.С. Толерантность в системе ценностно-целевых приоритетов образования. – Педагогика. – 2002. – №7. – С. 3-12.

3. Грива О.А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища: Монографія. – К.: ПАРАПАН, 2005. – 228с.
4. Етнічний довідник. У 3-х ч. Ч. 1. Поняття та терміни/ В.Свтух. – К.: НАН України, Інститут соціології, 1997. – С.132
5. Свтух В. Питання міжетнічного конфлікту в суспільному розвитку поліетнічних країн // Толерантність у поліетнічному суспільстві: питання теорії і практики. – К.: Фонд “Європа ХХІ”, 2003. – 156 с. <http://www.europehhi.kiev.ua/book/43deeb02904521cfaa068f00b817b0d4.doc>
6. Заслуженюк В.С., Присакар В.В. Формування в школярів культури міжнаціонального спілкування// Педагогіка і психологія. – 1999. – №2. – С. 66-74.
7. Зиновьев Д.В. Социально-психологический портрет студента в контексте толерантности // <http://res.krasu.ru/paradigma/2/6.htm>
8. Кресін О. Питання відкритої та латентної нетолерантності в освітніх процесах // Толерантність у поліетнічному суспільстві: питання теорії і практики. – К.: Фонд “Європа ХХІ”, 2003. – 156 с. // <http://www.europehhi.kiev.ua/book/43deeb02904521cfaa068f00b817b0d4.doc>
9. Кукушин В.С. Воспитание толерантной личности в поликультурном социуме: Пособие для учителя. – Ростов-на-Дону: ГинГо, 2002. – С. 124-173.
10. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии. – 1997. – №11. – С. 46-54.
11. Мала енциклопедія етнодержавознавства /НАН України. Інститут держави і права ім. В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 41-54.
12. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. – С. 352.
13. Присакар В.В. Виховання міжетнічної толерантності у структурі морально-духовного розвитку особистості школяра// Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах (Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді): Збірник наукових праць. Кн.І. – К.: Педагогічна думка, 2000. – С.138-145.
14. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>
15. Скворцов Л.В. Толерантность: иллюзия или средство спасения? // Октябрь. – 1997. – № 3. – С. 138-155.
16. Солдатова Г. Практическая психология толерантности // <http://www.tolz.ru/library/?id=425>
17. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: Учебник для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 2003. – С. 254.
18. Терещенко Ю.І. Виховний ідеал: філософське бачення шляхів започаткування нового // Практична філософія. – 2005. – №1. – С. 210-218.
19. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2004. – С. 457.
20. Шалин В.В. Толерантность (культурная норма и политическая необходимость). – Ростов-на-Дону: Сов. Кубань, 2000. – 255с.

УДК 371.321.1

І.А. Нагрибельна

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ПРОБЛЕМНОГО НАВЧАННЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (ПОЧАТКОВА ЛАНКА ОСВІТИ)

У статті акцентується увага на доцільності використання проблемного навчання у початковій ланці освіти в процесі вивчення рідної (української мови).

The article makes an accent on paying attention on the necessity of the usage of problematic studying on the primary level of education in the process of mother tongue (Ukrainian language) studying.